

ДОЛАЗАК НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ У САНЦАК И НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА

МОБИЛИЗАЦИЈА ЧЕТНИКА У САНЦАКУ И АКТИВНОСТ ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА И ПАРТИЗАНСКИХ ГРУПА

После покоља извршеног над муслиманским становништвом у бјелопољском, пљеваљском, чајничком, фочанском и делом прибојском срезу, четници Драже Михаиловића су почели да спроводе општу мобилизацију у читавом Санцаку. Мада разлог за мобилизацију није саопштан, народ је убрзо сазнао зашто се она врши. Комунисти и партизанске групе обавештавали су народ да се ради о походу на народноослободилачку војску у Босни, против које су беснеле немачко-италијанске и усташко-домобранске трупе у такозваној четвртој офанзиви. Дража Михаиловић и Павле Ђуришић очекивали су посебан мобилизациони успех у оним крајевима у којима је у јануару и фебруару извршен покољ над муслиманским становништвом, али су се преварили у проценама. Ужасни злочини које су четници извршили над незаштићеним муслиманским становништвом пред очима италијанских окупаторских команди и трупа имали су супротно дејство на српско становништво од онога коме су се надали четници па и сам Дража Михаиловић. Због тога су четници и вршили присилну мобилизацију. За неодазивање на мобилизационе позиве људи су строго кажњавани. Због недовољне активности и старешине су смењиване са својих дужности. Тако је смењен и командант Бистричко-коритског четничког батал>она Урош Ђаловић.

Одабране четничке патроле крстариле су селима, покушавајући да похватају све оне који се нису одазивали мобилизационим позивима. Похватане људе су одводили у четничке штабове где су батинани и иако тога упућивани у јединице. Известан број људи је бежао од четничке мобилизације не због тога што је био за народноослободилачку борбу него зато што је у року од непуне године дана увидео

да су четниди најобичнија разуларена пљачкашка и терористичка банда. Али и поред силе и терора, у Санцаку није мобилисано онолико људи колико се надао командант Лимских четничких одреда Павле Ђуришић. Он је и сам знао да су присилно мобилисани људи несигурва војска.

Комунисти и партизанске трупе у Сашдаку нису имали снаге да спрече четничку мобилизацију- Они су настојали колико су могли да се што већи број људи не одазове на мобилизационе позиве, саветујући им да оду од својих кућа. Где се то није могло постићи, они су симпатизерима и присталицама народноослободилачке борбе постављали задатак да протурају алармантне вести које ће изазивати деморализацију у четничким редовима, а када ступе у борбу против партизана, да гтрви беже из борбе, али тако да за собом повуку што већи број осталих мобилисаних људи. Било је четничких јединица које су се почеле осххати пре него што су и напустиле територију Санцака. Тако се Милешевска бригада прилично осула док је стигла до Бољанића. Због тога је смењен њезин командант Никола Кијановић, који је чак оптужен и за издају. Четнички преки војни суд је 8. јуна осудио у одсуству на смрт Николу Кијановића и командира чете Радована Пусулића, док су десетак других осуђени на батинање. Тада су на смрт осуђени и Сретен Вукосављевић, Јакша Богдановић, Милош Дивац, Милија Филиповић и Радисав Думић са своја два сина, с тим да пресуду изврши командант Милешевске бригаде чим буде могуће.

Поред санџачких четничких јединица које су се кретале преко Лима и Ћотине у правцу Дрине, Калиновика и даље према Неретви и Коњицу, овуда су пролазиле и четничке бригаде из Србије и источног дела Црне Горе. Иако су ишле да помогну окупаторским трупам у њиховим офанзивним операцијама против народноослободилачке војске, ове четничке јединице су успут пљачкале од становништва стоку и друге намирнице, одећу и обућу. О проласку четничких јединица из Црне Горе кроз Санџак „Пљевалски весник" од 15. марта писао је:

„У уторак¹ увече прошли су четнички одреди кроз Пљевља за Босну. То су црногорски четнички одреди војводе Павла Ђуришића, преко две хиљаде на броју, који хитају на положаје с оне стране Дрине да помогну другим одредима и војсци у борби против комуниста, који већ разбијени лутају по босанским планинама изнад Коњица и Калиновика. За овим одредима убрзо се креће сав остатак четника и сељака

¹ То је било 9. марта 1943. године.

способних за пушку из овога среза, да би се комунисти у Босни коначно потрли".

Мада су четници скоро десет месеци прогонили, хватали и убијали припаднике народноослободилачке борбе и све оне који су их помагали, Павле Ђуришић је знао да на територији Санцака још увек нису уништени сви комунисти и све партизанске групе, већ и даље активно раде у народу. Због тога је он наредио својим јуришним јединицама да у пролазу кроз Санцак од Мојковца дуж каљона Таре и од Бијелог Поља средином бјелополског и пљеваљског среза изврше чишћење терена од „заосталих партизана који се крију по пећинама".

Мојковачка партизанска група 20. фебруара 1943. године послала је из своје базе у Тарским стенама Милосава Видаковића, Радомира Медојевића и Мила Јушковића у Стевановац и Мојковац да се јаве својим сарадницима, да се упознају са ситуацијом на терену и да се са њима договоре о могућности разбијања четничке мобилизације. Међутим, четнички достављачи Милош Медојевић и Новица Јокић из села Добриловине са леве стране Таре открили су базу мојковачке партизанске групе у Тарским стенама и обавестили четничку команду у Пољима Колашинским. Четничка бригада под командом Воја Лукачевића, која се кретала у правцу Восне, затим Мојковачки четнички батаљон и батаљон из Поља Колашинских блокирали су шири терен Тарских стена и 23. фебруара извршили напад на партизанску базу, у којој су се тада налазила свега два друга. Они су на време приметили четнике и успели су да се неопажено повуку у друго привремено склониште, али су се четници сукобили са партизанском тројком која се враћала из Мојковца у правцу Тарских стена и у сукобу је погинуо Милосав Видаковић, члан Среског комитета КПЈ за бјелополски срез.

Када су четничке јединице из Санцака ступафте у борбу око Коњица, партизанске снаге су их у жестоким окршајима натерале у бекство. Појединци и групе су бежале из јединица и команданти су тешко могли после тог пораза да окупе људство, да организују ма какав отпор и зауставе напредовање делова народноослободилачке војске према Калиновику и Дрини. Последњи отпор између Неретве и Дрине покушали су да пружи Павле Ђуришић и Вук Калајитовић са својим јединицама око Калиновика, али су претрпели тешке губитке и одатле нису више могли да се одрже на левој страни Дрине.

После пораза команданти су тешко успевали да успоставе дисциплину међу деморалисаним људством. О томе говори и једно сачувано саопштење и наоцење команданта

Милешевског четничког корпуса Воја Лукачевића од 2. априла 1943. године. Он саопштава командантима батаљона да је 1. априла стрељан један командир чете (не каже који) зато што није предузео све мере које су му стајале на располагању да спречи бекство својих војника. Због тога наређује да команданти батаљона свакодневно врше прегледе и смотру људи и чим се ко удаљи из јединице, дужни су да одмах извести у ком се правцу удаљио. На крају се каже:

„У овом циљу командири чета и команданти батаљона издвојиће одмах комунистичке симпатизере и оне који подривају дух својом невером у нашу борбу и који доприносе својим говором да се борбени елан трупа слаби ... Команданти батаљона доставиће њине податке како команданту бригаде тако и директно потпуковнику како би се предузеле одговарајуће мере...”

Четници су покушали да изврше поновну мобилизацију када су дивизије народноослободилачке војске већ биле ступиле на територију једног дела Санцака. Али се људи нису одазивали мобилизационим позивима. Чак су се и команданти неких четничких јединица скривали. О томе говори и писмо потпоручника Милана Шекуларца од 8. маја команданту II милешевског корпуса Вуку Калајитовићу. Шекуларец је хтисао:

„Према наређењу тога штаба од 5. овог месеца поступио сам и одмах издао наређење за мобилизацију.

Међутим, мобилизацију нисам могао извршити из следећих разлога: што је људство крстарењем Немаца и Турака одбегло од кућа и сада се изгледа намерно крије. Команданта батаљона Киковића Слободана престано тражим и до сада га нема. Избегава намерно да прими наређење за мобилизацију. Сви моји напори за мобилизацију узалудни су. Уобичајени изговор народа да не сме од Турака и Немаца.

Из Штавља никога нема иако сам одмах наредио мобилизацију. Селимир се није вратио, који би ме помогао”.

У међувремену партизанске групе су изашле из својих зимовника (павинопољска и шБевалска група) или су им четници открили зимовнике, па су их пре времена морали напустити (мојковачка и златарска група). Пљеваљске партизанске групе су провеле зиму под врло неговољним условима. Због тога што се раније нису припремили за зимовање, ШБеваљски партизани су били принуђени да и преко зиме

остану подељени по групама. Оне су се касно у децембру 1942. године повукле на зимовање, остајући до марта 1943. године неповезане једна са другом. Групе су се склониле на зимовање у Блишково и Левертару одржавале су везу са малим бројем људи на терену. Герилска група са Мелџака и из околних места била је принуђена да се разбије и проведе зиму у мањим групицама или појединачно у склоништима око кућа или у шуми. Почетком марта изашле су из склоништа групе из Блишкова и Левертаре и успоставиле међусобну везу. У првој половини марта срески комитет КПЈ за пљеваљски срез одржао је састанак у Црном врху изнад куће Сима Остојића у косаничкој општини. На састанку је одлучено да се што пре искупе сви другови и да се формира партизанска чета. Због тога су два члана комитета одређена да оду у премћанску а двојица да остану у Косаничкој општини. Изненада је пао велики снег, на том простору су се налазили четници из Васојевића. Чланови комитета су морали да остану у Црном врху док снег не окопни. Комитет је формирао партизанску чету почетком априла са задатком да одмах отпочне са оружаним акцијама. Она је приступила разоружавању оних четника који су масовно бежали из Босне. Затим је разоружала четничку команду места у Варинама и поставила партизанску команду места. После тога је извршила напад на четнике Павла Ђуришића у селу Вруљи који су одступали у правцу Шаховића. Ови четници нису ни покушавали да дају отпор него су се италијанским камионима ужурбано пребацивали у правцу Шаховића.

Мељачка партизанска група се окупила крајем фебруара. Она је обилазила пријатеље и бодрила их да издрже јер се партизанске снаге приближавају. Када су касније почели да стижу четнички дезертери са Неретве, група је одлучила да крене преко Челебића у правцу Дрине у намери да се тамо негде сретне са партизанским снагама. У првој половини априла она се срела са једним баталеоном III пролетерске бригаде, која се налазила на простору Челебића. Штаб бригаде је упутио натраг једну комбиновану десетену са два пушкомитраљеза под командом Бошка Шкрбовића. Десетина је добила задатак да политички ради у народу пре него што у Санџак стигну партизанске снаге, јер су неки четници ширили лажи о партизанима, да партизани убијају изреда све оне који су били у четницима, без обзира на то да ли су ступили добровољно или су били мобилисани. Десетину је опколила чета од око 60 четника на Мелџаку у Поповом Долу, али се она без губитака пробила кроз обруч и успела да око себе окупи нове борце и формира партизанску чету, са командиром Илијом Зечевићем. Чета је одлучила да разоружа четаичку команду

места у селу Нанге и да разоружава оне групе четника које беже из Босне, али је Павле Ђуришић са својим јуришним бригадама извршио напад на положаје III пролетерске бригаде на простору Челебића. Чета се прикључила VII крајишкој бригади када је ова преко Бољанића стигла на територију Мељака, ради заобилажења с бока четницима Павла Ђуришића. Борци из чете послужили су VII крајишкој бригади и као водичи на терену.

Када су павинопољска и мојковачка група успоставиле међусобну везу, оне су половином априла издале проглас народу бјелопољског среза у коме су га обавестили о политичкој и војничкој ситуацији, посебно о наступању партизанских снага из Босне у правцу Санцака и Црне Горе. Проглас је подељен у свим селима шаховићке, павинопољске, мојковачке и вруљске општине. Он је унео ведрину и посебно расположење међу припаднике и пријатеље народноослободилачке борбе и помогао деморализацији четника. После прогласа појединци су сами предузимали акције против четника. Тако су сељаци из Мојковца покидали телефонску линију између свог места и Бијелог Поља. Павинопољска партизанска група је окупила око себе преко 20 нових бораца и формирала чету. Крајем априла чета се сусрела са првим батаљоном III пролетерске бригаде и прикључила му се. Мојковачка партизанска група се поделила на две мање групе, које су ишле по селима и објашњавале народу новонасталу ситуацију. Ове групе су разоружавале и поједине четнике, давале им проглас и пуштале кућама.

Из златарске и милешевске партизанске групе дошло је 3. маја у Маоче, где се налазио штаб III пролетерске бригаде, десетак бораца са Војом Лековићем. Остали другови из ових група су и даље остали на територији нововарошког и милешевског среза.

ТРЕЋА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА У БОСНИ ОД ЈУНА 1942. ДО АПРИЛА 1943. ГОДИНЕ

Заједно са народноослободилачким снага које су наступале у правцу Санцака и Црне Горе налазила се и III пролетерска народноослободилачка ударна бригада (санџачка), која је била у саставу Прве пролетерске дивизије. Бригада се од формирања до априла 1943. године налазила ван територије Санцака. Она је за то време заједно са осталим јединицама народноослободилачке војске прошла кроз тешке борбе и окршаје.

После преласка на леву страну Дрине одржано је у селу Грандићима саветовање организације Комунистичке

партије III бригаде. Саветовању је у име ЦК КПЈ присуствовао Сретен Жујовић Црни. Реферат о раду партијске организације у Санџаку и о стању партијске организације у бригади, као и о њеним задацима поднео је Рифат Бурџовић Тршо.

Према наређењу Врховног команданта народноослободилачких партизански одреда и добровољачке војске Југославије друга Тита од 22. јуна 1942. године III пролетерска бригада је заједно са I, II и IV пролетерском кренула 24. јуна из Грандића у правцу западне Босне. Њихов пут је водио преко Зеленгоре, поред Калиновика, преко Трескавице, затим преко железничке пруге Сарајево — Коњиц. Ноћу између 3. и 4. јула четири пролетерске бригаде под непосредном командом Врховног штаба разрушиле су пругу на дужини од око 80 километара. Трећа бригада је добила задатак да ликвидира усташке посаде на Иван Седлу и у Брадини и да на томе сектору поруши железничку пругу.

Приликом ликвидирања усташке посаде на Иван Седлу потонула је Милена Стојановић, заменик политичког комесара чете у Трећем батаљону. Од посаде је заплећено 2 пушкомитраљеа, преко 20 пушака, неколико сандука муниције и нешто ручних бомби. На станици у Брадини заплећен је један теретни воз у коме су се налазиле веће количине експлозива и намирница. Када су намирнице евакуисане, уништени су вагони, затим локомотиве за зупчану пругу на успонима, порушен је један тунел и спаљене железничке зграде на станици.

После неколико дана одмора и рушења пута гаа Иван планини, III бригада је извршила покрет у правцу Прозора. Врховни командант јој је издао наређење да заједно са четвртим батаљоном I пролетерске ослободиле Прозор, који је бранило око 450 усташких легионара. Бригада је извршила задатак 13. јула. Борба је вођена од 8 до 15 часова и непријатељ је био поражен. У борби је убијено и заробљено преко 200 усташа, док је остатак успео да се извуче делом у правцу Раме, а делом у правцу планине Радуше. На страни партизана погинула су три борца. Заплећено је 1 тешки минобацач, 2 митраљеа, 12 пушкармитраљеа, око 300 пушака, већа количина муниције, магацин са војничком опремом и намирницама. Врховни командант друг Тито посматрао је ток борбе. Када је пред вече дошао у Прозор, он је честитао команданту III пролетерске бригаде на успеху и изјавио да је то била једна од најбољих борби наших бригада приликом ослобођења градова.

Штаб бригаде је заказао саветовање са штабовима батаљона за 15. јули. Пре почетка саветовања наишли су италијански авиони и бомбардовали Прозор. Бомбе су погодиле зграду у којој су се већ били искупили штабови бата-

љона. Један део зграде је порушен а други демолиран, али нико од другова није ни рањен. Међутим погинуло је шест бораца из 1. батаљона а тројица из 3. и 4. док је неколико рањено.

Трећа бригада је остала у Прозору и околини десетак дана на одмору. Борци су за то време на четним конференцијама расправљали о дотадашњим борбама на Иван-Седлу, Брадини и Прозору, указивали на пропусте и грешке у тим борбама које убудуће треба избећи, затим се расправљало о односу бораца према народу. Поред тога, у четима су одржавана војно-политичка предавања, као и читалачки часови по водовима или десетинама.

У међувремену у Прозор је стигла V црногорска бригада и Херцеговачки одред. Трећа бригада је добила наређење за покрет. Она је крајем јула наступала преко Равнот и Вуковска ка Шујици. Села Равно и Вуковско усташе су раније **попали** и у њима побили већи број људи, па је и због тога народ дочекао јединице бригаде као своје ослободиоце. Сусрета преосталог становништва са борцима бригаде **било** су дирљиви. Свака породица се односила према њима као према својој рођеној деци. Бригада се распоредила на простору Горњег и Доњег Малована, Шујица, Рилића.

Јаке усташке снаге су 29. јула нападе јединице III бригаде. Оне су наступале тенковима у правцу Шујице и Дувна и палиле српска села. Код Горњег Малована најпре су три батаљона бригаде водила жестоке борбе неколико сати, а касније је ступио у борбу још један батаљон. Борци III пролетерске бригаде су излазили на пут пред тенкове и камионе покушавајући да их зауставе и врате наопако. Они су се мешали са усташама и обрачунавали се са њима. У једној школи поред самог пута гонили су се борци III бригаде са усташама по ходницима и учионицама. У борби је погинуо и један усташки официр. И поред жестоког отпора јединица III бригаде усташе су успеле да се тенковима пробију у правцу Шујице претрпевши знатне губитке. После заузимања Шујице продужили су даље према Дувну, које је била ослободила I пролетерска бригада. У овим борбама је погинуло неколико бораца III бригаде а више њих рањено.

Када су усташке снаге заузеле Дувно, оне су се вратиле у правцу Купреса и извршиле напад на III бригаду. Једна усташка јединица наоружана пушкама, машинкама, пушкомитраљезима и бомбама покушала је да шумовитим тереном заобиђе батаљоне бригаде, али јој **опкол**авање није успело. У тим борбама погинуо је и командир чете у 1. батаљону Живко Љујић, а рањен је заменик политичког комесара 3. батаљона Велибор Љујић. Бригада је успела да се

пребаци преко комуникације Купрес—Шујице на планински терен изнад Горњег Малована према Цинцар-планини. Са тог терена из 3. батаљона је дезертирало преко 50 бораца и једна група из **четЕртог**, о чему је било речи раније. После тога 3. батаљон је расформиран. Тако је III бригада остала са четири батаљона. У писму друга Александра Ранковића упућеном штабу бригаде каже се, између осталог и следеће:

„Страшна је вест о дезертерству прве чете Трећег батаљона и 6 људи из IV батаљона. Овим је III бригада претрпела велики ударац, али ја сам уверен да ће га они поднете и у даљој борби још више учврстити своје борбене редове. Гнусни непријатељ, добро замаскиран у нашим редовима, успео је да у најодсуднијем моменту нанесе штету једној од наших најбољих и најударнијих бригада... није искључена претпоставка да многи од „бегунаца" нису знали о чему се ради".

А 30. августа заменик политичког комесара бригаде Рифат Бурџовић Тршо поднео је Централном комитету КПЈ извештај о стању у бригади, о партијској организацији и о војничком и идејно-политичком оспособљавању бораца. У извештају се на крају каже да је „борбеност и морал партизана добар" и да се „на нашу бригаду може рачунати и за најтеже акције".

После борби између Купреса и Шујице бригада је добила задатак да са три батаљона учествује у борби за ослобођење Ливна заједно са I пролетерском бригадом, док је 2. батаљон остављен на терену Шујица да руши пут и затвара правац од Купреса према Ливну.

Наређењем Врховног штаба I пролетерска бригада је добила задатак да напада Ливно са источне и јужне стране, а III пролетерска са северне и северозападне. Ради обезбеђења од непријатељске интервенције са других страна, далматинске партизанске јединице су на Динари спречавале продор Италијана од Сиња, а II и IV пролетерска и I крајишка бригада, Трећи крајишки одред и Други батаљон III пролетерске бригаде нападали су на усташко упориште Купрес, док је Ливањски партизански одред „Војин Зиројевић" блокирао усташка села западно од Ливна.

Напад на Ливно извршен је ноћу 4. и 5. августа. Сва три батаљона III пролетерске бригаде са успехом су извршила постављене задатке. Пети баталјон је још у току ноћи заузео Јефрем-кулу а изјутра, и Веис-кулу на Башајковцу, која је доминирала Ливном. Приликом заузимања Веис-куле заробљено је око 25 усташа. Заузимањем Башај-

ковца зиатно је олакшано **каступање јединица I пролетерске бригаде путем од Шујице и са јута**, Четврти батаљон је водио **тешку борбу** око заузимања **бојнице и** неких утврђења. Први батаљон је заузео сва **непријатељска упоришта** на свом правцу и са једном четом ушао у град, али се није могла заузети без тешког оружја веома јако утврђена Митровића кућа. Из ње је давала отпор једна група усташа и Немаца. Она је освојена тек други дан, када је довучен топ у близину куће и када је његовим дејством срушен један део зграде.

Први батаљон III бригаде је у овој борби претрпео тешке губитке. Погинуло је 9 бораца и руководилаца међу којима и командант батаљона Момир Пуцаревић. Бригада је 5. августа увече смештена по селима Лкванског поља Пролог, Оцак и Љубинчић. Међутим, указала се потреба да се пружи помоћ далматинским партизанским јединицама на Динари. Штаб бригаде је упутио 5. батаљон који је заједно са далматинским јединицама водио борбу цео један дан против италијанских трупа и оне су на крају биле приморане да се повуку у правцу Сиња.

Други батаљон III пролетерске бригаде је са већ поменим јединицама учествовао у борбама за ослобођење јаког усташког упоришта Купреса. Мада су партизанске снаге извршиле неколико узастопних капада, нису успеле да га заузму. У тим борбама је и 2. **батаљон** показао изванредну храброст и борбеност. Он је претрпео тешке губитке: погинуло је 8 бораца и руководилаца, док је 11 рањено. Између осталих погинуо је и командир чете Радош Зечевић, затим пушкомитраљезац Бранко Раонић, а тешко је рањен заменик политичког комесара батаљона Гојко Друловић. Други **батаљон** је дошао у састав своје бригаде пред њен одлазак у правцу Мркоњићграда.

Трећа бригада се 15 дана одмарала и политички деловала у народу по селима Ливанског поља. Ситуација на терену била је врло тешка. Усташе су раније из српских насеља побиле и у јаме побацале све похватане мушкарце, као и извештан број девојака и млађих жена. Зато је српско становништво дочекало партизанске једгатице као ослободиоце и заштитнике. За 15 дана боравка у селима Ливанског поља сваки борац III пролетерске бригаде био је и политички радник. И српском и хрватском становништву објашњавано је ко су партизани, против кога се боре и зашто.

Врховни штаб је 21. августа издао наређење штабу III пролетерске бригаде да бригада крене у правцу Мркоњићграда, где ће садејствовати са I крајишхом и II птхмтерском бригадом у ослобођењу града у ноћи између 24. и 25. августа. Бригада је етигла на одређени терен 24. августа

у јутру и запосела пут Бањалука — Мркоњићград. Али I крајишка и II пролетерска бригада није сачекале одређено време за напад, него су ноћу између 23. и 24. августа извршиле напад на усташку посаду и ослободиле Мркоњићград.

После ослобођења Мркоњићграда III бригада је остала на простору среза скоро три месеца. У току септембра јединице бригаде су водиле сталне борбе са четницима и повремено са усташама, домобранима и Немцима, који су вршили испаде из правца Бањалуке. Све јединице бригаде посвећивале су пажњу политичком раду у народу. Екипе политичких радника ишле су по селима и одржавале зборове и конференције, на којима су бирани одборници народноослободилачких одбора или су осниване организације НОФ и АФЖ и Антифашистичке омладине. Борци су у свакој прилици говорили народу о циљевима народноослободилачке борбе и о издајничкој улози усташа и четника као окупаторских слугу. Недељом и празником одржаване су културно-уметничке приредбе и игранке којима су присуствовали и мушкарци и жене, нарочито омладина. У том крају је пре доласка бригаде деловао четнички командант Урош Дреновић. Он је за борбу против народноослободилачког покрета био склопио споразум са усташама у Бањојлуци. Међутим, свакодневним политичким радом у народу осветљена је његова издајничка улога. Омладина се све чешће почела јављати у батаљоне. Само у I батаљон је ступило преко 40 младића и девојака. Поред тога бригада је својим полштичким радом и поступком својих бораца много допринела масовној мобилизацији за новоформирану УП крајишку бригаду.

Пријшком припрема за ослобођење Јајца крајем септембра III бригада је добила задатак да обезбеди правац од Бањалуке према Јајцу. Три батаљона су се распоредила на положаје на десној страни Крупе и преко Мањаче на комуникацији Бањалука — Мркоњићград—Јајце, а један батаљон се налазио у Јасеновим Потоцима на путу између Гламоча и Мркоњићграда.

Немци и усташе су убрзо после ослобођења Јајца преузели из Травника и из Бањалуке јаче нападе у правцу града. Непријатељ је 29. септембра изјутра извршио напад од Бањалуке на положаје III пролетерске бригаде. Надзирање непријатељских снага помагали су артиљерија, тенкови и ашијација. И поред жестоког отпора, два батаљона су се морала повући пред надмоћнијим непријатељским снагама. Тада се морала повући од Сигнице и I крајишка бригада. Њено повлачење штитио је 5. батаљон II бригаде. Командант III бригаде Владимир Кнежевић Волођа и заменик политичког комесара бригаде Рифат Бурџовић Тршо

издали су 2. октобра последње наређење 2. батал>ону. Ноћу између 2. и 3. октобра четници су их заједно са Томашом Жижићем, командантом четвртог батаљона, ухватили у селу Трнови у близини Мркоњићграда и стрељали.

Немци су савладали и отпор II и IV пролетерске бригаде око Јајца и заузели град. Партизанске снаге су се и даље задржале на територији мркоњићградског среза. Оне су ноћу између 12. и 13. окторба поново нападе на Мркоњићград и заузеле га без отпора, јер су се непријатељске снаге пре напада повукле у правцу Чађевице и Ситнице према Бањалуци. У Мркоњићграду је остало нешто четника, који су побегли не пруживши отпор.

Убрзо после тога II и IV пролетерска бригада добиле су наређење да изврше покрет према западном делу Крајине, док је III бригада и даље остала у том крају, с тим да се распореди и на простору који је до тада држала IV бригада. Наименован је и нови пглаб III пролетерске бригаде. За команданта је дошао Велимир Јакић, за полштичког комесара Бошко Ђуричковић, за заменика политичког комесара Јездимир Ловић, за начелника штаба Жарко Видовић, док је Миле Перуничић и даље остао заменик команданта бригаде.

Немци и усташе су 25. октобра изашли из Јајца и извршили капад на положаје III бригаде с намером да их потисну дал>е одатле и из Мркоњићграда. Неггријатељске снаге су вршиле нападе са три стране. Немци су 29. октобра извршили неколико узастопних напада на 5. батаљон, засипајући његове положаје топовским гранатама, али кису успели да га потисну. Батал>он је и следећих дана водио упорне борбе и непријатељу наносио велике губитке. На крају су Немци били принуђени да се повуку, а јединице III бригаде су се задржале ка територији мркоњићградског среза. У то време Врховни штаб је послао у III бригаду групу од око 250 нових бораца из Далмације.

Почетком новембра пглаб бригаде је добио умаз од Врховног штаба којим су формиране дивизије народно-ослободилачке војске Југославије. Овим указом су у састав 1. пролетерске дивизије ушле I и III пролетерска и III крајишка бригада. На територији мркоњићградског среза III пролетерска бригада је остала до 19. новембра, када је извршила напад на Мркоњићград и заузела га. Истовремено су I пролетерска и III крајишка бригада ликвидирале непријатељска упоришта на путу према Бањалуци. Прва пролетерска бригада је ноћу између 19. и 20. новембра заузела Ситницу, у којој су се Немци и усташе били утврдили. У бункерима утврђења погинуо је већи број немачких и домобранских војника и официра. У једном од бункера погинула је и жена четничког команданта Уроша Дрено-

вића. Бригада је заробила 600 домобрана и 40 Немаца, запленила 4 топа и већу количину другог ратног материјала. Али је и она у овој борби претрпела велике губитке. Погинуло је 22, а рањено 46 бораца и руководиоца. После тога су I пролетерска и III крајишка бригада и четврти батаљон III пролетерске учествовали у ослобођењу Јајца, док су остала три батаљона III бригаде затварали правац од Банјалуке према Мркоњићграду. У ослобођењу Јајца овога пута учествовала је и I далматинска бригада из састава 3. дивизије.

Након ослобођења Јајца 1. пролетерска дивизија је кренула у правцу централне Босне. Прва пролетерска и III крајишка бригада извршиле су покрет у правцу Скендервакуфа, Которвароши и даље према Теслићу и Прњавору. Трећа пролетерска бригада је остала да садејствује са јединицама 3. дивизије на простору између Јајца и Скендервакуфа према Травнику, јер су Немци и усташе надирали из Травника према Јајцу. Штаб 3. дивизије је у почетку располадао подацима да непријатељске снаге износе 500—600 војника. Касније се утврдило да су оне биле далеко јаче. Трећа бригада је добила задатак 2. децембра да поседне и чврсто држи положаје висова Јавор—Грлић и села Мелине. Грешком штаба бригаде два батаљона су 3. децембра померила положаје, па је непријатељ, због слабијег ангажовања неких јединица 3. дивизије, овладао повољнијим положајима. У току целог дана 4. децембра јединице III бригаде су водиле тешке борбе код Витовља и на Голој планини око Буковика и Јавора. На Голој планини непријатељ је потиснут са положаја, али је у сами мрак истог дана уз помоћ артшверијске ватре поново заузео положаје око Буковика и Јавора, које је током дана био приморан да напусти. Борбе су вођене по дубоком снегу и густој магли. У њима су 1. 2. и 4. батаљон III бригаде претрпели тешке губитке, имали су 10 погинулих и 20 рањених бораца и руководиоца. Јединице III бригаде су се последње повукле са положаја у току ноћи између 4. и 5. децембра. Тада су немачко-усташке сваге продрле и заузеле Јајце, а јединице 3. дивизије и III пролетерска бригада су напустиле контакт са непријатељем на том сектору. Трећа бригада је извршила покрет преко Скендервакуфа за Которварош у правцу своје дивизије. Она је разбивши неке четничке и усташке групе око Скендервакуфа и Которвароши ушла у Которварош око 10. децембра, на који је припремала напад I пролетерска бригада.

Немци су 16. децембра, у јачини од 1.000 војника, извршили изглед из Бањалуке у правцу Челинца према Которвароши заједно са усташама, док су четнике послали у правцу Црног врха. Три батаљона III бригаде водила су цео

даи борбу против ових непријатељских снага, али је он пред вече успео да потисне лево крило и да овлада Липовцем у близини Которваролш. Снаге III бригаде су се повукле на линију Вишевице — Костићи. Након тога притекли су у помоћ делови I пролетерске и IP крајишке бригаде и непријатељ је 18. децембра био приморан да се повуче са свих положаја у Бањалуку.

На простору которварошког среза према Бањалуци јединице III пролетерске бригаде су од половине децембра 1942. до краја јануара 1943. године водиле више борби против Немаца, усташа и четника. Прва пролетерска и III крајишка бригада су водиле борбе против непријатеља у правцу Прњавора и Теслића.

Поред борби које је водила на овој територији, III бригада је одиграла значајну улогу и у политичком раду. Партијски и политички актив бригаде свакодневно је одлазио на састанке, конференције и зборове, помажући да се формирају основне организације Партије и активи СКОЈ. Овај актив је радио и на оснивању сеоских и општинских народноослободилачких одбора, а затим и Среског НОО са седиштем у Которвароши. Он је помагао оснивању организације Антифашистичког фронта жена и Антифашистичког савеза омладине. У Которвароши је била основана и Дејча антифашистичка организација. Она је имала и своје просторије, у којима су се деца окупљала, учила и певала партизанске песме, а старији другови су им причали о борбама против Немаца, усташа и четника. Све је ово долринело већем учешћу народа овога краја у даљој народноослободилачкој борби.

Сваки батаљон је могао да одржи приредбу са предавањем о значају народноослободилачке борбе, рецитацијама, песмама и позоришним скичевима, у којима су приказивани разни догађаји из борбе и терора окупатора и домаћих издајника. Они су то и чинили. И на идејно-политичком васпитању бораца у бригади рађено је стално и систематски. Првих дана после покрета бригаде из Граничића покренут је омладински лист „Омладински борац“, а затим и лист бригаде „Наша бригада“, које су уређивали чланови Политодјела бригаде. У листовима су донешени разни чланци о проблемима везаним за народноослободилачку борбу, третирана су унутрашња питања бригаде, као што је борбено држање појединих јединица и појединаца у оружаним акцијама и борбама, међусобни однос бораца, однос према кароду и давана упутства у вези са побољшањем војне службе и дисциплине у јединицама. Поред ова два бригадска листа, који су умножавани на шапирографу, и сваки батаљон је издавао свој лист, а чете су издавале „Четне цепне новине“. Политодјел је умножио Историју

СКП (б) у 40 примерака, од којих је 19 уступљено другим бригадама, затим је умножен Леџинов чланак „Револуционарна војска и револуционарна влада“, као и „Димитровско држање“, Леџинова биографија и др. Умножена је и збирка од 12 песама Јована Поповића под насловом „Ласта у митраљеском шезду“, као и брошурица професора др Душана Недељковића „Горски вијенац и народноослободилачка борба“. Радиоеести су редовно умножаване, изузев за време сталних покрета или због техничких сметњи. По батаљонима су одржавана предавања: „Побуна робова у старом веку“, „Француска револуција“, „Наполеонов походи“, „О Словенима“, „О фашизму“, „Зашто се бори наша бригада у Босни“, „О револуцијама уопште“ и др. Оваквим радом су сви борци у часовима одмора били ангажовани и радили су на свом идејно-политичком, просветном и културном удизању.

У другој половини јануара отпочела је велика непријатељска офанзива на слободну територију у Хрватској и Босни. Због тога је Врховни штаб тражио да I. дивизија појача своју активност против непријатеља у централној Босни. Трећа бригада је добила задатак да врши демонстративне нападе у правцу Бањалуке. Она је ноћу између 24. и 25. јануара извршила акцију на Челинац и Карановац, а делови I бригаде на Клашницу. Непријатељ је сабијен у град и Немци су тек у свануће 25. јануара изашли са тенковима на путеве нападних праваца. Штаб дивизије је наредио да I и III пролетерска бригада поново изврше демонстративан напад ноћу између 26. и 27. јануара у ближој и даљој околини Бањалуке. Наредило се да капад потпомогне артиљерија са два тоспа дејствујући у правцу Челинца. У овом наређењу Штаб дивизије је дао овлашћење штабовима бригада да сами одређују задатке батаљонима не чекајући посебна наређења Штаба дивизије све док траје непријатељска офанзива на слободну територију. У ноћној акцији између 26. и 27. јануара јединице III бригаде су заробиле једну групу четника, а већи број је погинуо или се подавио у Врбасу. Штаб дивизије је издао ново наређење 27. јануара:

„Данас нас је наш Врховни командант обавестио да непријатељ све јаче надире на ослобођену територију и да је ситуација озбиљна... У вези с таквом ситуацијом наша је дивизија добила задатак да се пребаци на просторију Јајце—Доњи Вакуф—ТУрбе и да заузме Јајце или Доњи Вакуф. Трећа дивизија напада Бугојно и Горњи Вакуф“.

Део пратећег вода III пролетерске бригаде на Штрбшш код Мркоњићграда, октобрз 1942. године

Врховни игтаб је 29. јануара упутио радиограмом игтабу 1. пролетерске дивизије следеће каређење:

„Крените најхитније на просторију Прозор са две бригаде да заједнички са III дивизијом нападнете непријатеља. Једна бригада без тешке коморе нека се најхитније пребаци на правац Мркоњић—Гламоч да га заштити, јер су сви наши ранженици у великој опасности. Непријатељ врши офанзиву са свих страна и прети спасност да нам код Ливна одсече одступницу. Делујте брзо уз пуну одговорност. Бритада код Мркоњића мора већ сутра бити пребачена”.

У вези горњег наређења Штаб дивизије је издао наређење III пролетерској бригади да се прикули и најкраћим путем кајхитније пребаци на просторију Мркоњићград—Гламоч „са задатком изложеним у наређењу Врховног штаба”. Штаб I дивизије је обавестио Врховки штаб да ће бригада моћи да стигне на одређену просторију тек 1. фебруара.

Бригада је прикупила једгагиче и пошла на извршење задатака 30. јануара. Без одмора је стигла на Врбас и форсирала реку под врло тешким условима. У Мркоњићград је стигла 1. фебруара по подне, где је и заноћила, а 2. фебруара извршила покрет у 5 часова према Гламочу. На простор Гламоча стигла је по ветру и међави за непуну два дана и сместила се у неколико села поред града. Пошто непријатељ није кадирао у овоме правцу из Бањалуке, III бригада је добила наређење да изврши покрет преко готанине Хрбљине у правцу Прозора. Она је 9. фебруара стигла на простор Равно—Вуковско—Звирињача, где сезадржала до 16. фебруара. Неколико дана по доласку на ту просторију једак вод I чете 2. батаљона ликвидирао је у борби источно од Звирињаче четири немачка авијатичара која су се присилно спустила авионом. Нису хтели да се предају него су покушали да се силом пробију. Пре него што су наишли на одељење партизанске чете, питали су сељаке којим путем могу стићи до Бањалуке. Том приликом је заплењено 1 пушкомитраљез, 2 револвера, 1 доглед и непго новца у кунама лирама и драхмшаа.

Трећа бригада је 11. фебруара добила наређење да затвори правце Купрес—Равно и Купрес—Шујице. Штаб I дивизије послао је 15. фебруара наређење да бригада одмах крене ка Горњем Вакуфу и смени једилице X херцеговачке бригаде ка левој страни Врбаса. Бригади је наређено да се постави према Бутојну. Бригада је ноћу по међави и ветру прешла преко планине Радуше и изјутра 16. фебруара стигла на одређену просторију, затварајући

ггравец од Бугојна ка Горњем Вакуфу и даље према Прозору. Напад на италијански гарнизон у Прозору извршила је 3. дивизија 15. фебруара у 21 час, али напад није успео. Италијанци су око Прозора и по самој вароши изградили низ бункера и претворили га у право утврђење. Борба је вођена до зоре 16. фебруара, заузето је веће бункера и неке јединице су ушле у град, али су се у свануће морале повући. Напад је обновљен 16. фебруара у 23 часа. Поред јединица 3. дивизије, у том нападу су учествовала и два батаљона III крајишке бригаде и већи број топова. Учествовало је и топовско одељење III пролетерске бригаде са противколским топом. Непријатељ је у току ноћи скршен и Прозор заузет.

После ослобођења Прозора на ред је дошао Коњиц. Место је требало ослободити због комуникације којом је морала да се превози тешка артиљерија, тенкови заплени од непријатеља и тешки рањеници. С тим у вези 1. дивизија је добила задатак да са I пролетерском затвори правац Сарајево—Иван Седло—Коњиц а да III пролетерска бригада учествује у ослобођењу Коњица. Прва бригада је пред зору 17. фебруара стигла на простор Трешњевица—Булатовићи—Реповци. Њене јединице су до 19. фебруара ликвидирале усташка упоришта у Раштелици, на Ивак-Седлу, у Брадини, Лукачу и Брђанима и порушиле пругу у тунелу, затим мост код Лукача и уништиле друге објекте на овладаном делу пруте. Штаб I бригаде је са више страна био обавештен да је међу Италијанима у Коњицу после пораза у Прозору завладала паника, да пакују и намеравају да се повуку у правцу Невесиња. Поред тога стигао је и извештај V црногорске бригаде, написан 8. фебруара у 8,15 часова да је заузела Острожац и да ће у току дана наставити покрет са обе стране Неретве у правцу Коњица. Због тога је штаб I бригаде одлучио да са два батаљона изврши напад на Коњиц. Напад је почео 19. фебруара у 24 часа. Борба је вођена до сванућа али без успеха, иако су неке јединице ушле у град и нанеле знатне губитке непријатељу. Два батаљона нису била довољна да савладају италијански гарнизон и ослободе Коњиц.

Трећа пролетерска бригада је 20. фебруара пред вече стигла на просторију Вишњевица—Трешњевица. Сутрадак је, према наређењу Штаба I дивизије, заузела положаје западно од комуникације између Брђана и Коњица како би учествовала у борби за ослобођење Коњица, јер је и Врховни штаб радиограмом јавио Штабу I дивизије: „Ако видите да је могуће, ликвидирајте Коњиц — кемојте оклевати. Нека вам помогне V црногорска". Штаб I дивизије је одредио да се напад изврши 22. фебруара увече. О томе је обавестио и V црногорску бригаду. Штаб I дивизије добио је

од Врховног штаба и други радиограм: „По могућности, ако је све спремно, Коњиц заузети 21. о.м. ноћу". Ово је спречено нападом Немаца. Они су 21. фебруара пре подне пошли из Тарчина према Раштелици и Иван-Седлу са око 2.500 војника. Овај напад непријатеља потпомагало је 12 бомбардера који су стално засипали бомбама положаје јединица I бригаде, затим 4 тенка, ватра из 3 хаубице, 2 брдска топа и великог броја минобацача и аутоматског оружја. Борба је трајала до самог мрака, када је непријатељ успео да заузме Раштелицу и избије на линију Иван-Седло—Мали Иван. Због овакве ситуације Штаб 1. дивизије је одустао од намераваног напада на Коњиц. О томе је обавестио V црногорску бригаду, а III пролетерској је наредио да помери своје јединице према Брадини, Врбљанима и Иван-Седлу у циљу затварања правца ка Коњицу.

Непријатељ је 22. фебруара у 9 часова отпочео од Раштелице да туче брзом артиљеријском ватром положаје јединица I бригаде изнад Брадине, западно од комуникације Сарајево—Коњиц. Авијација је бомбардовала положаје I и III бригаде. Након једног сата јаке артиљеријске ватре непријатељ се почео спунгати једном колоном са Иван-Седла у правцу Брадине, а другом од Малог Ивана косама источно од Брадине. Трећа мања колона као побочница кренула је преко Вихора у правцу положаја јединица I бригаде, али је напад ове побочнице одбијен. Артиљерија је и даље дејствовала брзом паљбом, а авиони су непрехидно бомбардовали. Непријатељ је успео да продре у Брадину. Одатле је одмах покушао да се пробије друмом за Коњиц, али је одбијен. Поново је покушао једном колоном да се пробије косама источно од комуникације, али су и њу делови I и III бригаде одбилш. Ова колона је пред мрак и по трећи пут покушала да се пробије исткм правцем. Истовремено је непријатељ извршио продор ка десном крилу делова I пролетерске бригаде, који су се повукли и о томе обавестили 1. батал>он III бригаде. Штаб овог батаљона је схватио да је то оппгге наређење, па је и он повукао своје јединице са положаја на Граду. Тако је непријатељ успео да са једном колоном од око 600 војника, без отпора, стигне у село Брђане и одатле одмах продужи за Коњиц. На овом сектору се није налазио шгко од чланова штаба III бригаде.

Штаб 1. дивизије је издао наређење да I и III бригада ноћу између 22. и 23. фебруара изврше напад на непријатеља са циљем да избију на линију Раштелица—Иван Седло. И штаб 3. дивизије је одлучио да његове јединице то вече изврше наотад на Коњиц, али је пред вече 22. фебруара известио Штаб 1. дивизије да због ситуације на сектору I. дивизије одустаје од напада на Коњиц и шаље V црногор-

ску бригаду да учествује у предвиђеној акцији I и III бригаде.

Јединице III пролетерске бригаде су добиле задатак да нападну источно од комуникације Драгочај—Тарчин у правцу Драгочај—Брадина—Вуковић—Трзањ—Дурановићи—Осеник са задатком да разбију непријатеља и протерају га са тог терена. Други батал>он је био упућен на Брвачку планину да делује преко Волујка и Требуље. Два батаљона су на неколико места линијом Јасен—Врбљани—Подорашац порушили друм и спречили да њиме прођу 4 непријатељска тенка. Један батаљон је напао на МЈали Иван и вршио демонстрацију према Краљевцу. На том сектору борба је вођена и сутрадан све до после подне, када је батал>он био принуђен да се повуче. И други батаљон је 23. фебруара водио борбу извад Црвених стена против једне усташко-немачке колоне. Док се налазио у општој борби са изгледом на успех, четници Драже Михаиловића, који су стигли на Неретву у помоћ окупаторским снагама, напали су га с бока. Постојала је опасност да немачко-усташко-четничке снаге, које су износиле око 800 људи, опколе и униште цео батал>он. Једини правац за повлачење био је низ стрме литице Црвених стена. Батал>он се тим правцем повукао и пребацио у село Врбљане. Из батал>она је погинуо један борац, 3 су рањена, а 2 нестала, док је непријатељ имао преко 20 само мртвих. Немци су пре подне 23. фебруара покушали да се пробију према Реповцима, али су их одбили делови I бригаде. Непријатељска артиљерија је пре подне тукла положаје I бригаде, а после подне положаје III бригаде.

Непријатељ је и 24. фебруара покушао да са једном колоном и 2 тенка продре до Коњица, али су га делови III бригаде дочекали код Драгочаја и одбили наносећи му губитке. После тога, непријатељ је покушао са 2 тенка да се пробије од Коњица према Брадини, али је одбијен натраг у Коњиц. Непријатељски авиони су и тог дана бомбардовали положаје I и III бригаде.

У току 25. фебруара непријатељ је поново покушао да продре према Реповцима, али су га делови I бригаде вратили ватраг. Он је истовремено пошао са једном колоном низ Краљевац ка Брђанима, а другом колоном са тенковима друмом у правцу Коњица. Пре тога, његова артиљерија је тукла положаје 5. батал>она III бригаде. Делови III бригаде су одбили непријатељске колоне на оба правца. Пети батаљон је онеспособио и један тенк наоружан топом и митраљезом. Из заплених докумената се видело да је тенк 16. фебруара још био у Вал>еву. Посада тенка је у борби ликвидирана, а тенк касније уништен. Из тенка је запленио 1 револвер, 20 ручних бомби, 2 сакдука муниције и 30 топовских

граната, као и неке ствари опљачкане од сељака. У борби са пешадијском колоном заплењена су два сандука муниције.

Ноћу 26. фебруара око 1 час непријатељ је са тенковима и пешадијом покушао да камуникацијом продре у правцу Коњица. Код Подорашца су га дочекали делови III гролетерске бригаде и вратили натраг. Непријатељ је имао око 30 мртвих, а 1 домобран је заробљен. И овог пута је оштећен један тенк, али услед дејства других 6 тенкова није му се могло прићи. И у току 26. фебруара I и III бригада су вршиле демонстрагивне нападе на непријатељске положаје да би га замарале.

За све време борби између Прозора и Коњица непријатељ је тукао артиљеријском ватром положаје I и II бригаде и осталих јединица оперативне групе Врховног штаба које су учествовале у борбама на том сектору. Поред тога, он је сваког дана непрекидно и суверено бомбардовао из авиона партизанске положаје ометајући дневни покрет и маневар јединица народноослободилачке војске. Због тога су се покрети често вршили тек у мрак, па је за напад и борбу остајало мало времена. Дани су били ведри и сунчани. АИШ и поред надмоћности непријатеља у људству, наоружању, техничкој опреми као и неометаног дејства авијације и поволјног времена, он после 21. фебруара није успео да се тим правцем пробије у Коњиц.

У међувремену, док су I и III бригада задржавале продор непријатеља из правца Сарајева у Коњиц, јединице 3. и 2. дивизије су три пута вршиле напад на град, али нису успеле да га ослободе иако је непријатељ трпео велике губитке. Због непријатељског притиска са више страна Врховни штаб је наредио да се обуставе даљи напади на Коњиц. Нарочито је био јах притисак немачких снага од Вугојна и Горњег Вакуфа према Прозору. Оне су угрожавале рањенике из Централне болнице, чија су се одељења налазила око Прозора на простору Уздол—Кере—Љубинци—Блаце—Дуге. Да би се заштитили рањеници и осигурала њихова евакуација, Врховни штаб је решио да ангажује јаче снаге ради уништења непријатељских трупа које су наступале према Прозору у три колоне. Због тога је наређено и 1. пролетерској дивизији да се њена I и II пролетерска бригада хитно пребаце са просторије Брадине и Коњица у правцу Горњег Вакуфа. Покрет бригаде се морао вршити и дању, без обзира на дејство непријатељске авијације.

Противнапад на непријатеља који је надирао у правцу Прозора отпочео је ноћу између 3. и 4. марта. Трећа пролетерска бригада је добила задатак да **Јгиквидира непријатеља** на десној **страни** Врбаса и да избије изнад Горњег Вакуфа, затим да са осталим јединицама учествује у ослобођењу

Вакуфа и након тога преузме гоњење непријатеља према Бугојну. Наступајући она је успела брзо да избије изнад Горњег Вакуфа. Због брзог продирања, јединице III бригаде су изгубиле контакт. Непријатељ је то искористио, па се увукао између неповезаних батаљона и посео два значајна одбрамбена положаја у правцу наступања III бригаде, на брдима Баби и Орлишћу, са којих се бочно обезбеђивала његова дивизија која је деловала на Црном врху гротив III крајишке бригаде и IV пролетерске. Тиме је створена извесна забуна у штабовима 1. и 2. батаљона, а и штаб бригаде није држао ситуацију у својим рукама. Он није знао где му се налази која јединица, па је наишао на непријатеља код Орлишћа и за мало нису сви изгинули. Делови IIPролетерске бригаде су у борби за ликвидирање непријатеља на Баби и Орлишћу претрпели велике губитке, погинуло је 8 а рањено 37 бораца и руководиоца. Овим се изгубило и у времену, те је непријатељ успео да се организовано извуче са релативно малим губицима.

Ослобођењем Горњег Вакуфа и протеривањем непријатеља у правцу Бугојна главнина снага оперативне групе Врховног штаба НОВЈ поново је упућена према Неретви, јер је требало да оне наступају преко Прења ка Калиновику и даље на исток. У заштитници су остале 7. и 1. дивизија без I пролетерске бригаде. Трећа пролетерска бригада је била одређена да држи положаје источно од друма Прозор — Горњи Вакуф, а III крајишка западно од ње. Трећој пролетерској бригади је стављено у задатак да на правцу Горњи Вакуф—Прозор одмах отпочне рушење друма и објеката на њему и да пггити правац Горњи Вакуф—Прозор—Неретва.

Ноћу између 6. и 7. марта делови 2. дивизије су прешли на леву страну Неретве и избили на линију Јаворак—Бреза. О томе је Врховни штаб 7. марта обавестио штаб 1. дивизије:

„Наше претходнице већ су прешле Неретву. Продужавамо даље. Ви са две бригаде¹ затворите правац, Бугојно—Вакуф—Прозор—Рама, а затим образујте отпшту заштитницу наше главне колоне — позади рањеника”.

Непријатељ је у Бугојну добио знатна појачања и поново је почео продор ка Горњем Вакуфу и Прозору. Обе бригаде су водиле жестоке борбе и непријатељу нанеле велике губитке. Нарочито је жесток притисак непријатеља био на положаје III крајишке бригаде. Трећа пролетерска бригада је 8. марта одбила непријатељске нападе на

¹ Са III пролетерском и III крајишком бригадом.

своме правцу и код Горњег Вакуфа један тенк унинггила а два онеспособила. У току 9. марта непријатељ је потиснуо јединице III крајишке бригаде са Вилића Гувна. Трећа пролетерска бригада је 10. марта такође морала да капусти своје положаје. Тога дана непријатељ је успео да потисне све заштитне јединице и овлада положајима на Црном Врху и Макљену, а затим да око подне уђе у Прозор. Рањеници су били евакуисани са подручја Прозора и већи број је био претачен преко Неретве.

Даљи задатак запгитнице оперативне групе Врховног иггаба био је да се узастопним положајима од Прозора до Грачанице непријатељ пгто дуже задржава, нарочито дуж јужних обала кањонских река Грачанице и Волујнице.

Трећа пролетерска и III крајишка бригада су браниле ову линију од непријатеља све док је било потребно да се пребаци рањеници преко Неретве. Непријатељска артиљерија и авијација су засипале положаје заштитних јединица топовским гранатама и авионским бомбама. Све до 14. марта обе бригаде су задржавале непријатеља и одбијале његове нападе иако су трпеле велике губитке, али су у овим даноноћним борбама и непријатељу нанети велики губици. И тек када су 14. марта сви рањеници били евакуисани преко Неретве, наређено је да се преко реке пребаци и заштитне јединице. Трећа пролетерска бригада је у току 14. и 15. марта прешла Неретву код Острошца под митраљеском ватром немачких трупа а III крајишка код Јабланице.

Преласком преко Неретве заштитне јединице су имале задатак да спрече пребацивање непријатеља преко реке и да затворе правац од Коњица да би омогућили евакуацију Централне болнице. До 16. марта III и VII крајишка и III пролетерска бригада држале су положаје дуж леве стране Неретве од Јабланице до Острошца. Тога дана III пролетерска бригада је добила задатак да смени V црногорску бригаду на положајима југозападно од Коњица. Задатак је био тежак и одговоран, јер је овај правац између непријатеља и терена којим се могла вршити евакуација рањеника према Јаворку, Идбару, Бјелој и Борцима био веома кратак. Непријатељ је истог дана успео да код Раме пређе на леву страну Неретве и овлада истакзгитим Чарским врхом. Тада је и III крајишка бригада померена према Коњицу. Непријатељ је свакодневно, уз помоћ авијације, вршио нападе мањим снагама дуж целе линије на којој су биле распоређене заштитне јединице, али је одлучним противнападима одбијан са знатним губицима. Трећа пролетерска бригада је 18. марта сменила и два батаљона I пролетерске бригаде који су затварали правац од Коњица долином реке Бјеле и према Борачком језеру. Тако су

јединице ове бригаде држале положаје од Неретве преко брда Паклене и Турије до Заславља.

Евакуација рањеника по беспутном терену ишла је споро. Губило се време због недостатка већег броја коња и људи за пренос тешких рањеника на носилима. Непријатељ је покушавао да спречи евакуацију. Поред брда Паклене постојао је само један пролаз и непријатељска артиљерија га је тукла и дању и ноћу, али се туда морало поглазити. Када Немци ни артиљеријском ватром нису онемогућили прелаз, покушали су да јачим снагама заузму Пажлену, на којој се налазио Други батаљон III пролетерске бригаде. Напад је извршен ноћу између 20. и 21. марта. Борба је вођена читаву ноћ и сви непријатељски напади су одбијени. Поред овога, непријатељ је нападао и на целој линији фронта од Неретве до Идбара. У зору 21. марта успео је да овлада једним делом Паклене пошто је тенковима продро уз реку Бјелу. Јединице III бригаде су се пребациле на десну страну Бјеле. У Горњој Бјелој било је још 250 рањеника за евакуацију. Штаб I. дивизије је употребио за то целу VII крајишку бригаду и све коње из коморе свих заштитних јединица, заједно са особљем комора. Непријатељски тенкови су враћени натраг, рањеници евакуисани. Тек тада је III пролетерска одступила за рањеницима у правцу Борачког језера. Скоро је сасвим била остала без коња. Коњи су дати за пренос рањеника и нису се враћали, а како није било ни могућности ни времена да се поведе више рачуна о њиховој исхрани, велики број је успут пропао. За пренос рањеника давали су коње и они који су се сами тешко кретали за време дужих и усиљених маршева. Тако је и прота Јевстатије Караматијевић дао свога коња. Када га је у Калиновачкој Жупи видео друг Тито како иде пешке, поштапајући се, пазвао је Кочу Поповића и рекао му да за проту одмах набави коња.

Преласком на простор Борачког језера III пролетерска бригада је прекинула контакт са непријатељем на том правцу. Наређењем Брховног штаба од 24. марта она је од Борачког језера прешла из заштитнице у претходницу на правцу Калиновик—Дрина, где је привремено била стављена под команду 2. пролетерске дивизије. Бригада је 26. марта стигла у Калиновик, 29. марта на простор Врбница—Грандићи, а 30. марта се распоредила по селима на левој страни Сутјеске и Дрине, Попима, Равном, Пријећелу, Белинама. На десној страни Дрине налазиле су се јаче четничке снаге. Пристизањем јединица 2. пролетерске дивизије на терен од Брода до Сутјеске на левој страни Дрине почеле су припреме за прелаз на десну страну.

После неуспелог покушаја форсирања Дрине код Брода, извршене су припреме и почело је пребацивање јединица

II далматинске бригаде 6. аттрила код села Мјешаја. У току тог дана пребачена су три батаљона II далматинске и два батаљона III пролетерске бригаде. Ових пет батаљона успело је да одбаци четнике и успостави мостобран. Сутрадан су пребачене и остале јединице 2. дивизије и III бригаде. Други батаљон III бригаде остао је на левој страни реке до преласка свих јединица ради заштите од евентуалног продора четника са Вучева и Шћепан-поља. По преласку на десну страну Дрине, снаге народноослободилачке војске су наставиле гоњење четника узводно у правцу Шћепан-поља и Челебића и низводно у правцу Фоче; III пролетерска у правцу Шћепан-поља, Узлупа и Челебића, а II пролетерска и II далматинска у правцу Фоче. Трећа бригада је у борбама код Шћепан-поља, на Јеловој гори и код Мазоча разбила беранске и бјелопољске четничке бригаде. Четници су ноћу између 8. и 9. априла извршили напад на 1. баталон преко Вукуше и потисли га са положаја. Штаб бригаде је упутио у помоћ 1. батаљону једну чету 5. батаљона са наређењем да се изврши противнапад. Први батаљон и чета 5. батаљона су у току преподневне борбе успели да претерају четнике преко Таре код Шћепан-поља. У тим борбама партизани су имали 5 мртвих и 11 рањених бораца и руководиоца. Међу потинулима су били и заменик командира чете Драгољуб Матијевић и бомбаш Вехбо Кадрић. Непријатељ је имао око 60 које мртвих које рањених.

После тога III бригада је распоређена на просторији Бастаси, Узлуп, Златни Бор, Хоћево, Челебићи и Подгај са задатком да сгргче прелаз непријатеља на десну страну Таре или продирање од Мељака и Бобова. Овим се осигуровало залеђе јединицама 2. дивизије које су наступале према Фочи са циљем да нападну италијански гарнизон и ослободе варош. Бригада је успоставила везу са групом партизана из Мелџака. После добијених непотпуних информација о ситуацији у Санџаку, Штаб бригаде је гласао са групом 14. априла једну десетину из Другог батаљона, о чему је раније било речи. Тога дана су се пребациле под командом Павла Ђуришића на територију бобовске општине и ка простору северно од Љубишње три јуришне васојевићке бригаде, затим Дурмиторска, Колашинска, Бјелопољска, Милешевска и Пљевалка бригада, као и самостални Ибарски четнички одред.

Ова кепријатељска групација од близу 3.000 људи располагала је са око 80 пушкомитраљеза и митраљеза и 3 тешка минобацача, а муницију није морала да пгеди. Поред тога су по јединицама постојале посебне групе људи које нису имале друго оружје него носиле велики број италијанских ручних бомби засахајући њима ггриликом напада положаје партизанских јединица. Имајући раније искуство

о бежању четника са Неретве, од Калиновика и са десне стране Дрине после преласка партизанских снага 6. и 7. априла, Павле Ђуршпић је овога пута организовао посебне групе четника који су ишли иза стрељачког строја и одагах убијали свакога који покуша да се удаљи са положаја. Он је о томе написао и заповест која је прочитана пред јединицама.

Тако организоване и распоређене четничке снаге су у зору 15. априла извршиле напад на положаје јединица III пролетерске бригаде. Прво су наишли на положаје 2. батаљона, који је пружао жестоки отпор неколико сати и претрпео знатне губитке. Погинуо је командир чете Стеван Томовић, затим неколико пушкомитраљезаца, међу којима и Спасо Перић, а рањен је и заменик политичког комесара батаљона Селмо Хашимбеговић. Затим су четници напали и на положаје других батаљона. Пети батаљон је цео дан водио борбу и одбијао негтријатељске нападе наносећи му губитке и одржавајући положаје до мрака, када се повукао на нове положаје источно од Вакуфа и Дикања. Четврти батаљон је такође водио борбу цео дан. У једној чети овог батаљона изгинуло је читаво командно особље, осим политичког комесара. Руководилац СКОЈ у батаљону Веселин Јовановић погинуо је са целом десетином одупирући се снажном надирању непријатеља.

У таквој ситуацији Штаб III бригаде је известио Штаб 2. дивизије о тежини положаја својих јединица и затражио да му се из села Потпећа упути у помоћ један батаљон II далматинске бригаде. Штаб бригаде се и директно обратио батаљону за помоћ, али тога дана није добио појачање. Бригада није била у стању да сама изврши противнапад ноћу између 15. и 16. априла на надмоћније непријатељске снаге. Четници су у зору 16. априла извршили напад. Након одбијања више узастопних напада, јединице III бригаде су се морале повући на линију Узлуп—Златни Бор—Јемелине—Дубрава. Батаљон II далматинске бригаде стигао је у Завајит 16. априла између 9 и 10 часова. Тога дана Дурмиторска четничка бригада пребацила се код Узлупа на десну страну Таре и отпочела нападе у правцу Златног Бора.

Истог дана увече четници су извршили снажне нападе према Златном Бору, Јемелину и Завајиту. Мада је претрпео велике губитке, непријатељ је успео да потисне парггизанске снаге на целом фронту. Штаб 2. дивизије увече 16. априла издао је наређење за противнапад, шаљући у помоћ још један батаљон II далматинске бригаде. Напад је био одређен за 17. април у 2 часа. Како напад није извршен истовремено и одлучно, јединице нису ни успеле да постигну значајније успехе. Међутим, четници су у зору извршита

напад на целом фронту. Читав дан се водила оштра борба. Око иодне италијански авиони су бомбардовали положаје јединица народноослободилачке војске. У помоћ су послата још два батаљона II пролетерске бригаде. Све јединице III пролетерске бригаде су пружиле непријатељу снажан отпор. Нарочито је вођена тешка и крвава борба на Зечјем брду, где је погинуо командир чете 1. батаљона Срето Глишовић, са пет бораца, а више њих рањено. Непријатељ је снажно надирао и на положаје јединица 2. дивизије. Само на једном сектору у борби прса у прса погинуло је из 2. батаљна II пролетерске бригаде 13 бораца и руководилица.

Штаб 2. дивизије каредио је 17. априла 3. батаљону II пролетерске бригаде да се стави под команду Штаба III бригаде, а истог дана увече је издао заповест да се 17. априла у 24 часа изврши противнапад на читавом фронту. У заповести је речено да је Врховни штаб наредио да УП крајишка бригада дејствује преко Ковача, Грацаца и Мељака у правцу Челебића. Батаљони III пролетерске бригаде су били знатно проређени. И поред тога борци и руководиоци су били спремни да се залоге до последњег у овом нападу на непријатеља. Напад је извршен на време у две колоне. Тешка борба вођена је до сванућа. Због великих губитака које је непријатељ претрпео, као и због приближавања VII крајишке бригаде иза његових леђа, он је био принуђен на повлачење.

У овим непрехидним тродневним борбама III пролетерска бригада је претрпела велике губатке. Погинуло је 42 а рањено 30 бораца и руководилица. Непријатељски губици су износили око 250 пгго мртвих огго рањених.

После ових тешких борби и победе III пролетерска бригада је у првим часовима 20. априла поново ступила на територију Санцака. Свуда **пријшком** наступања до Шаховића станокништво је трчало пред јединице да их поздрави, а јављали су се и нови борци.

БОРБЕ У САНЦАКУ И НОВА НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА

Трећа пролетерска бригада је 21. априла стигла на простор Глибаћи—Косаница. Италијански гарнизон у Пљевљима је страховао од наступања снага народноослободилачке војске. Једна колона од око 500 италијанских војника и четника извршила је 23. априла испад у правцу Косанице с намером да одбаци партизанске снаге даље од Пљеваља. Пети батаљон III пролетерске и 2. III крајишке бригаде напали су је код Горњег Села и Врањег брда и након

борбе од једног часа присилили је да се повуче у правцу Пљеваља.

Према наређењу Врховног штаба од 23. априла, Штаб 1. дивизије истог дана је издао наређење Ш пролетерској бригади да се распореди на простору Маоче—Коврен—Горица—Вруља са задатком да разбија четаичке групе на том и по околном терену и да затвори комуникацију Пљевља—Шаховићи, успостављајући народноослободилачке одборе и мобилишући нове борце. Истим наређењем III крајишка бригада је распоређена на простору Горње Крће—Глисница—Горња Брвеница са задатком да јачим снагама крстари тереном северно од Пљеваља до речице Поблаћнице и Калуђеровића, а мањим левом страном Ћотине на простору Доња Брвеница—Хоћевина. У случају испада непријатеља према Мељаку, у чијој се околгаш налазила болница, II крајишка бригада морала га је спречити по сваку цену. Ако би било потребно и III пролетерска бригада је имала да садејствује у бок и позадину непријатеља.

Јединице III пролетерске бригаде су већ 24. априла заузеле одређене положаје. Међутим, четници под командом Зарије Остојића, заменика Драже Михаиловића, продрли су југозападно од Коврена на територију Крупице—Вашково—Премћани. У тој групи су се налазили четници из источне Босне, једна бригада са Голије из Јаворског четничког корпуса и четници из бјелопољског среза. Пре њиховог напада са Косанице је пошла у правцу Вашкова, Стожера и Блишкова једна група људи, родом из тога краја, која је два дана раније дошла на Косаницу у сусрет 1. пролетерској дивизији. То су били људи из герилских група или су са герилом сарађивали. Са њима су пошли и два борца из III бригаде да помогну око успостављања народноослободилачких одбора и мобилизације нових бораца. Поред поменутах задатака, Видак Вуковић требало је да са једном групом наоружаних људи из команде места у Варинама оде и поруши мост на Тари испод Премћана. Четници су их изненадили пред зору 23. априла и на превару ухапсили Спасоја Кнежевића, Момчила Вуковића, Видака Вуковића и она два борца из III бригаде. Свезане су их одвели и код Барица заклали.

Ову четничку групацију, која је бројала око 1.200 људи, разбила су 26. априла и протврала у правцу Мојковца три батаљона III пролетерске бригаде. Четници су у овој борби имали 20 мртвих, око 30 рањених и 8 заробљених. Трећа бригада је избила ка простор Коврен—Стожер—Барице. Њени делови су 28. априла увече лихвидирали на Коврену једну групу четника; 5 четника су заробили и запленили један лаки минобацач са 30 мина и једно постоље за тешки минобацач. Сутрадан је настављено гоњење

у правцу Шаховића и Модрог дола. У међувремену четници су вршили присилну мобилизацију, окупљали су се у Мојковцу, реорганизовали и припремали за јачи напад на партизанске снаге. У Мојковцу је тада био Дража Михаиловић. Ово припремање за напад потпомагали су и Италијани из Бијелог Поља. Они су дали четницима неколико тешких минобацача, аутоматско оружје, већу количину муниције и ручних бомби.

Штаб 1. дивизије је предложио Врховном штабу да се I пролетерска бригада пребаци са просторије Горажде — Чајнице на обе стране реке Ћотине да затвори правац од Пљеваља, а да III пролегерска и III крајишка бригада изврше чгапћење четника у бјелопољском срезу. Врховни штаб је прихватио предлог и 27. априла наредио да I пролетерска бригада крене правцем Маоче—Шаховићи—Равна Река—Лепешница—Сига. Да штаб бригаде испита услове за ослобођење Бијелог **Поља** и да се по могућности заузме мост код Рибаревине и пресече веза Берана са Бијелим Пољем. Штаб 1. дивизије је добио обавештење да Италијани евакуишу Пљевља. Због тога је 30. априла и 1. маја наредио I пролетерској да се постави северно и источно од Пљеваља, а са мањим снагама на комуникацију Пљевља—Рудо и да учествује у ослобођењу града **укољтако** су подаци о евакуацији тачни. У противном да бригада крене правцем Матаруге—Камена Гора—Црни врх—Лиса планина—Павино Поље—Шаховићи ради разбијања четника, у чему ће јој помоћи III пролетерска бригада на простору Коврен—Горица—Вруља, а по потреби и према Козицама, Каменој Гори и Црном врху, својим мањим снагама. После тога I бригада ће кренути преко Шаховића на простор Сига—Лепешница—Равна Река.

Прва пролетерска бригада је извршила покрет 2. маја са просторије Крће—Готовуша преко Југова, Добрих вода и Адровића до Јабукe у једној колони, а одатле у две колоне, једном преко Матаруга, а другом према Каменој Гори, задржавајући се на том простору до 3. маја. Тога дана изјутра четници Драже Михаиловића, под командом Зарије Остојића, извршили су напад на положаје III пролетерске бригаде линијом Барице—Стожер—Коврен—Градина—Кланац. У нападу су учествовали четници из бјелопољског среза, Дрински четнички корпус, Романијски корпус, летећа бригада под командом Бодирогe, два јуришна батаљона Павла Ђуришића и једна бригада са Голије. Њихове снаге су имале око 2.300 четника. Јединице III бригаде су водиле борбу цео дан, али је непријатељ пред вече успео да их потисне и заузме положаје на лшнили Ваппсовско брдо—Гусино брдо—Блишково—Горица. Трећа бригада је извршила противкапад у зору 4. маја, али је њиме постигла

само делимичан успех. У борби са 5. батаљоном погинуло је и рањено преко 20 четника, а 5 је заробљено. Међу заробљенима је био и командант дринског корпуса Бајо Никић. Непријатељ је са приспелим појачањима вршио напад. Јединицама III бригаде је понестало муниције и оне су морале да се повуку.

У току 4. маја штаб III бригаде је издао наређење да се изврши понован противнапад ноћу између 4. и 5. маја. Он је истовремено послао у Матаруге предлог штабу I бригаде да њене јединице изврше покрет правцем Граб — Кичава—Лиса—Шаховићи како би пресекли одступницу четницима у правцу Бијелог Поља. Штаб I бригаде је већ био сазнао за напад четника на III бригаду и сам је планирао покрет својих јединица правцем који је предлагао штаб III бригаде. Јединице I пролетерске су се сукобиле са четницима на овом правцу, нанеле им знатне губитке у мртвим и рањеним и већи број заробиле. Због тога су четници на правцу противнапада III бригаде били пршгуђени да се повлаче. Јединице ове бригаде су их у току 5. маја гониле 1трема Стожеру и Барицама. Око 10 часова су се на Снежници сукобили са четницима 2. и 5. батаљон III бригаде, разбили их и нанели им губитке у мртвим и рањеним, које су четници оставили на положајима. Тога дана су партизани заузели и село Барице. Четници су се повлачили према Мојковцу. Прва пролетерска бригада је наставила да гони четнике и 7. маја се поставила на простор Окладе—Церово—Пале—Жари—Цер—Лепенац—Прошћење. Трећа пролетерска бригада је према наређењу Штаба 1. дивизије морала да помери своје снаге према Потпећу, јер је тај терен остао празан премештањем једног баталона III крајшпке бригаде на простор Бољанићи—Ковач—Метаљка. Тада су три баталгона III пролетерске бригаде распоређена на територији Пушоњског Дола, Мијаковића и Поткрајца, док је 4. батаљон распоређен на простор Павиног Поља да тамо политички делује у народу и врши мобилизацију нових бораца.

Штаб 1. дивизије је својим наређењем од 7. маја извршио нови распоред пет бригада у оквиру планираног наступања у гравцу Метохије и јужне Србије. Прва пролетерска бригада је била одређена да се распореди на простор Папе—Ораховица—северозападно од Бијелог Поља са задатком да непријатељу онемогући саобраћај комуникацијом Бијело Поље—Бродарево. Трећа пролетерска бригада на простор Мијаиловица—Јабука, а један батаљон на простор Корјен—Матаруге. Задатак ове бригаде је био да прекине везе између Пљеваља и Пријепоља и затвори правац од Пљеваља према Коврену, као и да одржава везу са деснокрилним јединицама III крајишке бригаде. Трећа кра-

јишка бригада је одређена на линији Равна Река — Лепешница—Сига са задатком да заузме мост на Лиму и прекине везу између Бијелог Поља и Берана, као и да врши извиђања у правцу Мојковца. Трећа далматинска бригада **2.4** постави главнину својих снага на леву страну Ћотине, а мањи део на простор Горња Брвеница—Глисница—Бољанићи — Крће са задатком да затвори правац од Пљеваља обема странама реке Ћотине, нарочито водећи рачуна да су у околини Мељака и Челебића смештена одељења Централне болнице. Шеста босанска бригада је одређена да затвара правац од Горажда и чува десну обалу Дрине од Устиколине до Горажда, одржава везу са II далматинском бригадом према Фочи и по потреби садејствује, као и да упути потребне делове на Метаљку ради извиђања у правцу Рудог и Лима.

Јединице I пролетерске бригаде су 10. маја разбиле италијанску колону на путу Пријепоље—Бијело Поље. У борби је убијено око 150 непријатељских војника и официра, заробљено 50 италијанских војника и заплењено оружје, муниција и војничка опрема. Делови III крајишке бригаде су 11. маја увече извршили напад на мост на Лиму код Рибаревине, али нису успели да га заузму.

Окупатор је оценио као веома неповољан развој ситуације у Херцеговини, Црној Гори и Санцаку. Због тога је припремао офанзиву и командант југоистока је издао заповест да се 15. маја изврши концентричан напад на снаге народноослободилачке војске. Непријатељске снаге су тога дана почеле да надиру са више страна на поменуте територије.

На територији Санцака непријатељ је почео да напада од Бродарева према Шаховићима и из гравца Беране—Рибаревина—Слејепач мост—Шаховићи на положаје I пролетерске и Шкрајишке бригаде. Од Пријепоља и Пљеваља непријатељ је предузео нападе на Јабуку и Мијаиловицу, гдесу се налазиле јединице III пролетерске бригаде. На гравцу СЈгијепач мост—Шаховићи непријатељ је наступио у две колоне, једна правцем Окладе—Церово, а друга Јабучно—СЈшјепач мост. У току 15. маја успео је да потисне партизанске снаге и овлада гребеном Рудина—Жаљево—Соколовица. У правцу Мијаиловице и Јабукe наступале су јединице италијанске дивизије „Тауриненсе" и муслиманска милиција. После жестоке и упорне борбе непријатељ је уз помоћ тенкова и јаке артиљеријске ватре успео да потисне јединице III пролетерске бригаде према Каменој Гори и да ослободи комуникацију Пријепоље—Пљевља. Непријатељ су нанесени губици и заробљен је један милицајац. Јединице III пролетерске бригаде су порушиле пут Пл^евља—Бијело Поље од Дубачице до Шаховића, и све мостове и пропусте

на тој релацији, нарочито су разорене серпентине на Кракалицама. Заједно са I далматинском бригадом било је организовано рушење комуникације Пл>евл>а—Косаница. Непријатељ је и у току 16. и 17. маја био агресиван према јединицама I пролстерске и III крајишке бригаде. Успео је да потионе партизанске снаге и заузме Шаховиће. Италијанске снаге нису та два дана кадилале даље на положаје III пролетерске бригаде. Оне су на Савином Лакту, Јабуци и Мијаиловици копале ровове поред пута са јужне стране. Али су наредних дана и на овом фронту надирале јединице дивизије „Тауриненсе" и делови 104. немачке дивизије.

Ови и друти напади били су почетак нове, такозване Пете непријатељске офанзиве против снага оперативне групе Врховног штаба НОВЈ, односно операција „Шварц", коју су Немци успели да припреме у тајности и од својих савезника Италијана. Немци су на овоме простору разоружали и четничке оружане формације које су организовале италијанске окупационе власти. Плашили су се да их неће моћи разоружати касније у случају искрцавања англо-америчке војске на Балкан. Италијани су покушали да осујете разоружавање четничких формација које су они створили и наоружавали. Због тога су ову своју „антикомунистичку добровољачку милицију" пребацивали на оне правце операција где неће имати додира са немачким трупима, али нису много успели у томе.

Врховни штаб је одмах увидео да је непријатељ предузео нову офанзиву и да се неће моћи остварити ранији план о пробоју снага у правцу Косова и јужне Србије. Врховни командант је одлучио да се пробој изврши у правцу Босне, па је 18. маја издао наређење да се у том смислу изврши прегруписивање јединица. Трећа пролетерска бригада да се распореди ка простор Коврен—Блишково—Слатка, III крајишка на простор Вашково—Рељин кам—Присоје и са једном четом у Добриловики на левој страни Таре према мосту, који треба да се поруши, а I пролетерска бригада тада да остане у резерви на простору Вруља—Поткрајци—Маоче. Даље је било наређење да се сел>аци са свом стогом гробаца ва леву страну Таре. Истог дана у 10,45 часова Врховни штаб је издао ново наређење да I пролетерска бригада одмах у току ноћи крене правцем Челебићи—Завајит—Бунови, где ће ступити у везу са штабом дрикске групе. Ово је учињено због тога што су непријатељске снаге надирале уз Дрину према Шћепан-пољу и у правцу Челебића. Тако I пролетерска нији ни стигла да заузме раније одређене глоголаје. Штаб I дивизије је наредио да и те положаје запоседне III пролетерска бригада.

Тих дана су извршене измене у штабу III пролетерске бригаде и у штабовима неких батал>она. За заменика коман-

данта бригаде дошао је Момчило Мома Станојловић, за комесара Божо Милетић, а за заменика Војо Лековић. Дота-**далмБИ** штаб бригаде, који је наименован после погибије Владимира Кнежевића и Рифата Бурџовића, није био дорастао способности њених бораца. Он се плашио тежких борбених задатака и истицао да их бригада неће моћи извршити. Сматрао је да јединице бригаде немају способно командно и политичко руководство. Због тога је често тражио кадрове из других јединица и по правилу увек добијао слабије од оних које је бригада имала. Алги штаб није био у стању да то и увиди.

Непријатељске трупе су у своме наступању морале да воде тешке борбе и трпе знатне губитке, па су вршиле одмазду над народом; пљачкале су и палиле, убијале и одводиле у заробљеништво. Због тога је Врховни штаб наредио Штабу 1. дивизије да се све мушко и женско становништво способно за рад и војску склања од Немаца. Оно што је способно за борбу, нека ступи у партизанске редове, а остало нека се склони у шуме. Према наређењу Врховног штаба све је требало спровести у сарадњи са народноослободилачким одборша.

Непријатељ је вршио снажан притисак на положаје III пролетерске бригаде, и она се, дајући отпор, постепено повлачила. Непријатељске трупе су 20. маја извршиле продор и на правцу Пљевља—Матаруге. Тада је Штаб 1. дивизије предложио да се јединице III пролетерске и III крајишке бригаде повуку на линију Потпеће—Косаница—Ђурђевића Тара, што је Врховни штаб и одобрио. Повлачење је извршено 21. маја увече. Истог дана је и Штаб 7. дивизије померио своју УШ бригаду на линију Крушево—Хоћевина, а III далматинску и VI источнобосанску бригаду лево према деловима II пролетерске и XV мајевичке бригаде. Немачка 118. дивизија и четврта домобранска ловачка бригада биле су избиле на линију Шћепан Поље—Бакић—Кумић, одакле су угрожавале рањенике у Централној болници. Због тога је Врховни штаб наредио да штаб 1. дивизије, са III крајишком бригадом, најхитније крене преко Челебића према Завајиту, где ће команду свих јединица на фочанском сектору преузети Коча Поповић. Команда на пљеваљском сектору поверена је Павлу Јакшићу, команданту 7. дивизије. Штаб 7. дивизије је померио III пролетерску бригаду на положаје које је до тада држала III крајишка бригада.

Јединице 7. дивизије и III пролетерске бригаде водиле су свакодневне борбе и задржавале надирање непријатеља према Тари све до 28. маја. У то време евакуисана су одељења Централне болнице са територије Санџака на леву страну Таре. И велики број становништва из Санџака је прешао на ту страну реке, ттрегнао стоку и ттренео и другу

имовину која би могла користити непријатељу. По наређењу Врховног штаба све горе поменуте јединице народноослободилачке војске прешле су Тару ноћу између 28. и 29. маја. Тиме је у овој непријатељској офанзиви престао отпор снага народноослободилачке војске на територији Санџака, а наставио се на територији Црне Горе, источне Босне и Херцеговине.

За нешто више од месец дана боравка на територији Санџака снаге народноослободилачке војске су омогућиле обнављање народноослободилачких одбора и избор нових одборника у оним местима чији су ранији одборници погинули или су у пролеће 1942. године стрељани или интернирани. Иако су партизанске снаге скоро свакодневно водиле борбе, народноослободилачки одбори су радили на снабдевању војске и мобилизацији нових бораца. Они су организовали и помагали склањање народа испред надирања окупаторских трупа и евакуацију стоке и друге имовине. Из бјелопољског и пљеваљског среза ступио је велики број нових бораца у јединице народноослободилачке војске.

ТРЕЋА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА ПОСЛЕ НАПУШТАЊА САНѢАКА И БИТКА НА СУТЈЕСЦИ

После преласка на леву страну Таре штаб III пролетерске бригаде распоредио је своје јединице на следећи пачин: 4. батаљон на простор Нагорје—Тепца, са задатком да затвори правац Тепца—село Црна Гора, 1. батаљон на простор Босача, са задатком да затвори правац Жабљак—Штулац, 2. батаљон на простору Добри до, са задатком да затвори правац Пошћенско језеро—Добри до и да одржава везу са V црногорском бригадом на Комарници, 5. батаљон је смештен као резерва на Штулац. Лево од јединица III бригаде, поред Таре, налазиле су се јединице 7. дивизије.

Непријатељ је све више стезао обруч око снага народноослободилачке војске. Оне су првих дана јуна у тешким и крвавим борбама успевале да онемогуће непријатељским трупама затварање обруча правцем Вучево—Сутјеска—Тјентиште—Зеленгора. Због све теже ситуације, Врховни штаб је 3. јуна одржао саветовање у Мратињу, на коме је одлучено да се формирају северна и јужна, односно прва и друга група дивизија. У састав друге групе ушле су 3. и 7. дивизија. Тада је Врховни штаб изузео X херцеговачку бригаду из састава 3. дивизије, а на њено место је дошла III пролетерска бригада. Са овом групом дивизија налазила се Централна болница и већи број чланова извршног одбора АВНОЈ.

Друга група је требало да се пребаци у Санџак ради обмане непријатеља и евентуалног смањења притиска на правцу пробијања прве групе. Штаб доуге групе је 4. јуна одржао састанак са штабовима дивизије, на коме их је упознао са ситуацијом на фронту и поставио им одређене задатке. Трећа пролетерска бригада је добила задатак да чврсто држи положаје од Таре преко падина Дурмитора до Доброг дола. Прелаз на десну страну Таре требало је да отпочне ноћу између 5. и 6. јуна код Тепаца. Трећа бригада је добила задатак да изврши припреме за прелаз преко реке, али је првобитна одлука измењена. Штаб друге групе је тражио да и ова група заједно са Центршом болницом крене у правцу пробоја прве групе, што је Врховни штаб 5. јуна и одобрио. За тих неколико дана изгубљено је драгоцено време. Врховни штаб је 6. јуна обавестио делегата овог штаба који се налазио у штабу друге групе да је ситуација на правцу прве групе веома тешка и да ће се она уз велике напоре пробијати према Зеленгори. Да не би јединице друге групе и рањеници упали у непријатељски обруч, наређено је да се обустави пребацивање на леву страну Пиве, тешки рањеници да се „посакривају по катунима и пећинама у рејону Дурмитора и Пиве“, а лакши да се пребаце на десну страну Таре и сместе у рејон планине Љубишње. Врховни штаб је наредио да се изврши пробој и према Голији уколико је могуће. Тога дана Врховни штаб је наредио Банијској бригади из састава 7. дивизије, која се била пребацила на леву страну Пиве, да безусловно обустави даље пребацивање рањеника на ту страну реке. Да све банијске јединице које су прешле Пиву „одмах крену правцем Вучево—Суха гора—Лохва Дренчиште—Драгаш седло—Суха“, одакле ће наставити покрет према Зеленгори. Пешаци-рањеници који су прешли Пиву треба да крену са јединицама на зачељу, а остали да се врате на десну страну реке.

Делови 3. дивизије су покушали ноћу између 7. и 8. јуна да се пребаце на десну страну Таре, али без успеха, јер су дуж реке већ били постављени делови италијанске дивизије „Тауриненсе“ и IV ловачка домобранска бригада. За пробој према Голији такође нису постојали услови. Тада је Врховни штаб наредио да се све заостале јединице друге групе пребаце на леву страну Пиве, без тешких рањеника, које је требало сместити у Пиви. Штабу 7. дивизије наређено је да једну бригаду упути усиљеним маршом на положаје Катун Препеличје—Катун Пољане ради затварања гравца Мратиње—Вучево, другу бригаду да упути у Турево, која ће затворити правац преко Сутјеске и Турева ка Коритнику на Вучеву. „Обе ове бригаде ће остати као сталне побочнице све док не буду смењене бригадама 3. дивизије“, гласило је наређење Врховног штаба. Даље је било наређено

да се једка бригада 7. дивизије употреби за заштиту рањеника у покрету. Међутим, делегат Врховног штаба у штабу друге групе Милован Ђилас известио је Врховни штаб да се 3. дивизија и Централна болница неће повлачити према Сутјесци. Због тога је 7. дивизија добила нов задатак. Тиме је престала да постоји група дивизија као целина.

Трећа пролетерска бригада је све до 7. јуна чврсто држала своје положаје. За то време су одбијани сви непријатељски напади мада је он артиљеријском ватром и бомбардовањем из авиона тукао положаје јединице III бригаде. Међутим, 7. јуна је извршио општи напад на целом фронту 3. дивизије. На положаје које су држале јединице III бригаде нападале су главне снаге 1. брдске немачке дивизије и борбена група „Фонлудвигер“. Тога дана непријатељ није успео да потисне јединице III бригаде, сем мањих истурених делова. Сутрадан су на Малом Штулцу и Добром долу вођене борбе. Иако су јединице III бригаде трпеле губитке, оне су одолевале непријатељу и нису му дозвољавале да продре напред. Одступање III бригаде преко Малог Штулца уследило је тек онда када се једна немачка колона попела гребеном Дурмитора уз Савин Кук ка Ћировој пећини. Тада се морала повући и V хрњегорска бригада са положаја које је држала од извора Пиве до јужних падина Дурмитора.

Када покушај пребацивања преко Таре није успео, штаб друге групе је одлучио да се изврши покрет за 7. дивизијом, која се тада налазила у маршу преко Вучева. Првој далматинској бригади је наређено да крене правцем Рудине—Пива—Вучево, да на томе правцу успостави везу са 7. дивизијом и затвори правце од Мратиња и Ћурева. За I далматинском се кретала V црногорска бригада, за њом Централна болница, а на зачељу као заштитница рањеника III пролетерска бригада. Јединице III пролетерске су се повлачиле уз сталну борбу са непријатељем, задржавајући његозо надирање док се не евакуишу рањеници.

Даноноћне борбе и стални покрети, без одмора и хране, исцрпљивали су борце III бригаде. Поред тога, они су водећи заштитне борбе наилазили на лешеве погинулих другова или умрлих рањеника и тифусара, јер пије имао ко да их сахрани. Рањени и болесни борци нису могли да их сахране, а и да су могли, нису имали чиме. Борци III бригаде су многе лешеве на брзину замињивали камењем. Они су ггоред тога наилазили и на живе рањенике и болеснике који још нису били евакуисани. Покушавали су да им помогну да се укључе у колону која се кретала према Пиви или су носили оне који нису могли да се крећу. Међутим, непријатељске трупе су упорно надирале, журећи се да саставе обруч око што већег броја јединица народноослободилачке војске. Борци III бригаде су са болом у души спуштали на земљу

рањене другове и хватали се у коштац са далеко надмоћнијим **подивљалим** непријатељем. У тим борбама многи су гинули или допадали тешких рана. И њима је тада била потребна помоћ других, али је те помоћи било све мање, а жртава све више.

Још 9. јуна преко Пиве је пребациван велики број рањеника и тифусара. Иако су се фашистичке трупе трудиле да спрече евакуацију рањеника на леву страну реке, нису успеле јер су их јединице IП бригаде упорном борбом задржавале. Непријатељ је покушавао да скрши отпор бомбардовањем из авиона. Бомбе су падале на колону рањених и болесних. Фашисти су озим бомбама разнели и неколико деце из групе коју су хрватски партизани били ослободили из једног усташког логора у Хрватској.

Јединице III бригаде су последње прешле Пиву у току 10. јуна и по подне се искупиле на Вучеву. Непријатељска артиљерија је непрекидно тукла плато и наносила нове губитке. Тога дана је 7. дивизија прешла Сутјеску и наставила покрет правцем којим је била отишла прва група дивизија заједно са Врховним штабом. Истог дана су, међутим, и непријатељске трупе запоселе положаје између Кошура и Сухе, чим је затворен правац кретања 3. дивизије и Централне болнице. Око њих је непријатељ склопио обруч са пет дивизија и са самосталним формацијама — пуковима и бригадама.

Командант 3. дивизије издао је наређење 10. јуна да I дагматинска бригада без једног батаљона и 1. батаљон V црногорске бригаде пређу Сутјеску 11. јуна увече, да на простору Тјентишта образују мостобран и да га држе док не пређу реку Централна болница и остали делови дивизије. Трећа пролетерска бригада је добила задатак да задржава вадирање непријатеља од ушћа Сутјеске, од Мратиња и од Маглића. Даље кретање ове бригаде као заштитне јединице зависило је од ситуације на положајима претходнице и од кретања главнине.

Претходница је прешла реку 11. јуна још у току дана и разбила неке делове непријатељских снага на Тјентишту. Међутим, он је извршио противнапад и разбио претходницу, чији су се делови ноћу између 11. и 12. јуна пробијали према Зеленгори. Овим се Централна болница нашла сама према непријатељу. Због тога је 12. јуна изјутра упућен у правцу Сутјеске 5. батаљон III бригаде. Остали батаљони су у току 11. јуна распоређени: 1. на положаје Коритник и Погледало, 2. на Драгаш седло и 4. у рејон Локва Дернечиште ради затварања правца од Маглића и нарочито од Мратиња.

Јаке непријатељске снаге су вршиле притисак и сужавале обруч. Оне које су се налазиле између Кошура и Сухе утврђивале су се да би спремне сачекале у засадама наилазак јединица 3. дивизије и Централне болнице. Врховни штаб и прве групе дивизија су се такође налазили у тешкој ситуацији и нису могли пружити никакаву помоћ. Врховни штаб је о томе обавестио штаб друге групе који се налазио са 3. дивизијом. Штабови бригада и батаљона упознати су са ситуацијом и дата им је директива да се јединице пробијају по деловима уколико се не буде могао извршити пробој свих снага 3. дивизије и Централне болнице.

Када није успео покушај пробоја са I далматинском бригадом, штаб 3. дивизије је издао ново наређење за пробијање непријатељског обруча. Он је 12. јуна наредио V црногорској бригади и 2. батаљону I далматинске бригаде да пређу Сутјеску и на Тјентишту образују ужи мостобран а да се за њима креће 3. батаљон X херцеговачке бригаде и Централна болница. Трећој пролетерској бригади је наређено да и даље остане у заштитници док Централна болница не пређе Сутјеску. Преласком Сутјеске III бригада је имала да пређе кроз борбени поредак мостобрана и заједно са 3. батаљоном X бригаде изврши пробој и разбије непријатеља на линији Крекови—Озрен, те омогући пролаз према Врбничким колибама, док би V бригада и 2. батаљон I далматинске остали у заштитници ради обезбеђења извлачења рањеника. Међутим, ни тај план није се могао остварити онако како је замишљен. Једна непријатељска колона је 12. јуна после подне продрла од Поповог моста преко Погледа и угрозила Драгаш седло. Са избијањем непријатеља на Драгаш седло била би пресечена једина веза за спуштање рањеника и јединица дивизије према Сутјесци. Поред тога, јаче немачке снаге су се спуштале са Маглића и Волујака у долину Сутјеске. Због тога су морала бити ангажована два батаљона V бригаде, да зауставе немачку колону од Поповог моста и 3. батаљон X херцеговачке бригаде према Сухој, да омета спуштање непријатељских снага са Маглића и Волујка.

Увече 12. јуна отпочео је покрет два батаљона V црногорске бригаде, једног батаљона I далматинске и Централне болнице са Драгаш седла у правцу Сутјеске. Покрет се одвијао веома споро. Киша је све до после подне падала и награвила блато и локве низ стрмо точило којим су се спуштале према Сутјесци борачке јединице и болница. Јединице су с великом тешкоћом заобилазиле болницу, која се споро кретала. Због тоталне невидљивости често се прекидала веза дуж читаве колоне и губило драгоцене време. То је ометало јединице да још у току ноћи пређу Сутјеску

и нападну непријатеља на Тјентишпу. Оне су почеле да прелазе реку тек у зору.

Штаб III бригаде је још пре покрета одредио батаљонима правац пробоја после преласка Сутјеске. Први батаљон је требало да крене право од реке и да избије на висове Тјентишта, 2. батаљон лево од 1. право на Тјентиште, а 4. десно од 1. Пети батаљон је добио задатак да у заштитници омета напредовање немачке колоне која је надирала за бригадом, а када на Тјентишту буде извршен пробој, да се пребаци напред тим правцем. У сумрак 12. јуна отпочео је покрет и јединица III бригаде. Оне су се такође кретале споро као и остале јединице. Неке од њих су се спустиле на Сутјеску пре него што су стигли сви делови болнице и чекале су пребацивање рањеника преко реке. Претходнице још нису биле отпочеле борбу за пробој преко Тјентишта.

У расвит дана батаљони III бригаде су кренули левом страном Сутјеске ка Тјентишту. Када су стигли испод Тјентишта, претходница је почела борбу. Одмах иза тога нашши су на непријатеља и батаљони III бригаде. Свих пет батаљона ступило је у борбу, и то: 1., 2. и Допунски батаљон¹ у правцу Крекова и Озрена, 4. батаљон десно од њих на положаје непријатељске артиљерије између Кошура и Крекова, а 5. лево, у правцу Вилењака. У првим јуришима неки делови су успели да се пробију, али мостобран није успостављен. Налади су понављани један за другим, али су непријатељске снаге целом линијом пробоја биле веома многобројне и распоређене у двоструке и троструке **Јшнје**. Пробијањем првих линија наилазило се на друге и треће. Делови јединица 3. дивизије су пробијањем упадали у непријатељске линије и трпели велике губитке. Од јединица III бригаде једино се левим крилом пробио 5. батаљон. У току дана неколико пута је покушано организовање група из више јединица, али ни оне нису успеле да савладају непријатеља и ослободе пролаз, иако су поједине од њих постизале успехе и непријатељу нанеле велике губитке. Још су се пробиле и две групе из 2. и 4. батаљона и неколико бораца из 1. батаљона III бригаде у правцу Зеленгоре.

Осталим јединицама или деловима јединица, јер су све биле десетковане, скоро сасвим је нестало муниције, а непријатељ није био савладан. Борци ових јединица су се **пробија**III ноћу по групама кроз непријатељске положаје у правцу Зеленгоре, Херцеговине или Црне Горе и Санџака. На попришту изнад Сутјеске нашао је смрт велики број фашистичких војника. На том попришту је пао херојском

¹ Допунски батаљон је формиран од пратећих јединица бригаде после заповести штаба 3. дивизије да се изврши пробој на Сутјесци.

смрћу и велики број бораца и руководиоца народноослободилачке војске Југославије, на челу са командантом дивизије Савом Ковачевићем. Тамо су положили своје животе и стотине рањених и од туфуса оболелих бораца и руководиоца.

После подне 13. јуна, око штаба друге групе окупило се око 300 бораца и руководиоца из разних јединица. Штаб групе је покушао да се ноћу пробије са групом уз Сутјеску према Сухој. Пробијали су се целу ноћ, али су у освит 14. јуна нашпли на немачке снаге које су затварале правац према Херцеговини. Непријатељске трупе су се налазиле на положајима са обе стране реке. Група је заданила прикривена у једној шуми. На око један километар испод и изнад шуме налазили су се Немци, али је прилаз шуми био прилично неприступачан, те их непријатељ није открио. Штаб је покушао увече да се са борцима пребаци на десну страну Сутјеске испод моста који су држали Немци. Претходница се сукобила са Немцима на мосту и прелаз преко реке је извршен под борбом. Ту је погинуо и Веселин Маслеша, члан Извршног одбора АВНОЈ.

Покушај групе да се пребаци преко Маглића такође није успео, јер су се Немци налазили и на тој планини. Борци су тада били принуђени да се пребаце преко Перућице у правцу Вучева и поред Волујака, а одатле један део у Црну Гору и у Санџак, а мањи део у Херцеговину.

Трећа пролетерска бригада је у бици на Сутјесци имала преко 270 мртвих и велики број рањених. Значи да је из те бригаде погинуло више од трећине бораца и руководиоца, међу којима и заменик команданта бригаде Момчило Мома Станојловић и политички комесар бригаде Божо Милетић, командант Четвртог батаљона Милован Пековић и његов заменик Јале Вуксановић, политички комесар батаљона Бранко Радичевић и велики број четних руководиоца. Међу рањенима је био и заменик политичког комесара бригаде Војо Лековић.